

ՅՕՐԻՆՈՒԱԾԱԿԱՆ ԴԱՍԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԲՈՅՍԵՐՈՒ

BOTANICA SISTEMATICA

ԵՒ

ԱՐՈՒԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐԱՀԱՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՆՊԱՏԱԿ ԲՈՅՍԵՐՈՒ ԴԱՍԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ: — Բոյսերու Յօրինումական Դասառարարեան նպատակն է, թէ՛ ներկայիս մէջ ապրող եւ թէ՛ երկրաբանական անցեալ ժամանակաշրջաններուն մէջ գոյութիւն ունեցած եւ քրածոյ (fossile) դարձած բոյսերու տեսակներուն նկարագրութիւնն ընել՝ ջանալով ամբողջութիւնը այնպիսի դասակարգութեամբ խմբակել՝ որ թէ՛ Դիստոթեան արդի պահանջներուն համապատասխան ըլլայ եւ թէ՛ բոյսերու Տեսակածնական (filogenetica) շարքին յաջորդականութեան եւ զարգացման գոհացուցիչ զաղափար մը ներկայացնէ:

Բոյսերու դասաւորութիւնը այնպիսի նպատակի հասցնելու համար, պէտք է թուսարանութեան ըրող ճիշդաւորութիւնը աշխարհի հմտութիւնները օգտագործել եւ մասնաւորապէս հիմնուիլ՝

Բուսահնէաբանութեան	(filopaleontologia),
Բուսային բնախօսութեան	(fisiologia vegetale),
Բոյսերու ներքին կառուցութեան	(anatomia dei vegetali),
Բուսական գործարանագրութեան	(organografia vegetale),
Բոյսերու աշխարհագրութեան	(fitogeografia կամ geografia botanica),
եւ Բոյսերու փորձառական ժնկականութեան	(genetica sperimentale)ի վրայ:

ԲՈՅՍԵՐՈՒ ԴԱՍԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ: — Արդի ուսումնասիրութիւնը՝ Բուսաբանական գիտութեան զարգացումը երեք շրջաններու կը բաժնէ.

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԻՆ ատեն՝ հին դարերու տաղանդաւոր գիտունները պարզապէս իրենց ժամանակին գործնական նպատակներուն համար՝ օգտակար կամ ֆնասակար նկատած բոյսերը նկարագրած են, սկսեալ Թէֆրաստէ, (Teofraste), Դիոսկորոսէ (Dioscoride), Պլինիոսէ (Plinio) եւ, մինչեւ Միջին Դարու բուսաբանները եւ նոյն իսկ մինչեւ Ժեյ դարու հնդիւնականները՝ որոնցմէ յիշուելու արժանի են.

Ոթոն Պրոնֆէլս	(1488-1534)	Ottone Brunfels
Լէոնարտ Ֆուքս	(1501-1565)	Leonardo Fuchs
Ջերոլամո Բոք Կոմ Թրագուս	(1498-1554)	Gerolamo Bock կամ Tragus
Րամբերտո Տոնոնէո	(1517-1586)	Ramberto Dodoneo
Վարդոս Գլուզիուս	(1526-1609)	Charles de l'Ecluse
Մատթէոս Լօպէլիուս	(1536-1616)	Mat. de l'Obel
Գասպար Գաուհին	(1550-1624)	Gasp. Bauhin.

Այս վերջին հնդիւնականներու գրութիւններուն մէջ կը գտնուին աւելի կամ պակաս որոշ զաղափարով բոյսերու բնական ազգակցութիւններու մասին հզական տեսութիւններ:

ԵՐԱՊՐԴ ՇՐՋԱՆԸ կը սկսի՝ հուշականուն խառնարի՝ Անդրէաս Չէզալքինոյով

1. Դիստոթեան մը ժամանակի ընթացքին զարգանալուն իբր օրինակ կը պարզենք այս էջերը:

(1519-1602)՝ Յիւրաւի այս տաղանդաւոր խուզարկու գիտնականը յատկանշական ճիգերով դասաւորութեան ստոյգ սկզբանքներու վրայ հիմնուելով՝ իրեն ծանօթ բոյսերը բաժնած է յեական կարգերու և ենթաբաժանումներու:

Չէզաւրինայէ յետոյ՝ բոյսերու դասաւորական երկրորդ շրջանին պատկանող բազմաթիւ երկերու հեղինակներէն՝ յիշուելու արժանի են.

Յովակիմ Եունկ	(1587-1657)	Gioachino Jung,
Ռօպէն Մօրիզօն	(1620-1683)	Roberto Morison,
Յովհ. Ռէյ	(1628-1703)	John Ray,
Օգ. Կուիր. Ռիվիրուս (Պախման)	(1652-1725)	Aug. Quir. Rivirus (Bachmann)
Յովսէփ Քիդոն սը Դուռնըֆոր	(1656-1708)	Jos. Piton de Tournefort
Յովհ. Հենրիկուս Պուրգհարթ	(1676-1738)	Giov. Enr. Burckhart,

որոնք զարգացուցին բոյսերու դասաւորութեան ոճը և որ ծանօթ է «ԱՌՈՒԻՍՏԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԵԱՆՏ ՇԵՋԱՆ» կոչուով՝ քանի որ ամէնքն ալ կը ճշնէին բոյսերու «արուեստական ցուցակարգեր»՝ ձևացնել (prospetto artificiale), բոլորովին հակառակ՝ յաջորդող Երրորդ շրջանի ձկնուսններէն՝ յորում բոյսերու քնական ազգակցութեանց շարքը ԲՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ վրայ հիմնել աշխատեցան, Եւ սակայն այս երկրորդ շրջանի «Արուեստական դրոյթին» յորջորջումը խստապահանջ իմաստով ճիշդ չէ ինչպէս կը տեսնուի այս շրջանին ամէնէն երեւելի ներկայացուցիչը եղող Կարոլուս Լիննէի (Karle Linné) (1707-1778) հրատարակութիւններէն, ինքը բացայայտօրէն ժատնանշած է բուսաբաններու՝ հետեւիլից ճամբան՝ «ԲՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ» (sistema naturale) ստեղծելու առաջին փորձովը, քանի որ բոլոր իր ատենուան ծանօթ բոյսերը 65 թեմական կարգերու՝ դասաւորած է, որոնցմէ շատերը կը համապատասխանեն այժմեան ընդունուած քնական խումբերու շարքին: Եւ սուուրի Լիննէի յղացող մտքին բարձրութեան չընաղ ապացոյցն է, բոյսերու ծննդաբանական շղիպայաւորումներու քնականութեան վրայ՝ 1728-ին հրատարակածը:

Բնական դրութեան այս առաջին փորձերուն «յարակից» է Լիննէ յատկօրէն ճանչնալով որ դեռ այն ատեն կատարեալ թեմական Դրոյթին մը հաստատելը կարելի չէր, ինքը, հասարակաց ընդունելի ընել տալու համար՝ աւելի դիւրմընելի ուղղութիւն մը հրատարակեց՝ որ է «Սեռային Դրոյթինը» որով դիւրին պիտի ըլլար անծանօթ բոյսերը իրարմէ որոշել և դասաւորել՝ կարգաբանական ցուցատախտակի մը համաձայն:

Լիննէի հանճարին ամէնէն աւելի գնահատելի այս «քնական դրոյթին» երկը (œuvre) իր ժամանակաշրջանին գիտուններէն աննկատ անցած է, մինչդեռ պանծանք ընդունուած է իր հնարած 24 դասեր պարունակող «ՍԵՌԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ» (sistema sessuale), որ տակաւին զործնական տեսակէտներու և զանազան անուններուն ճշգրիտ բացատրութիւններուն համար՝ զործածական է:

Լիննէի արժանիքը և Հայր Բուսաբանութեան կոչուելու պարծանքը ո՛չ միայն Բնական և Արուեստական դասաւորութեանց դրութիւնները հնարելուն մէջ կը կայանայ, այլ նաև բուսաբանական երկնակ-ԱՆՈՒԱԿԱՆՈՅՈՒԹԻՒՆԸ ՍՏԵՂԵՒԵԼՈՎ՝ բոյսերու

1. «Primum et ultimum in parte systematica Botanices quæsitum est methodus naturalis» (Classes plantarum seu Systemata plantarum, 1738, p. 484). — Այս դրութեանը կրկին տպուած է իր Philosophia botanica գործին մէջ 1751ին, էջ 27, ուր գրուած է Նշանաւոր դարձած սա պարբերութիւնը. «Natura non facit saltus».

2. Classes plantarum հայտնի, 1738 էջ 484 և յաջորդ «Fragmenta methodi naturalis».

գործարանագրական յատկանիշերուն ճշգրիտ և սեղմաբան հրատարակիչն ըլլալու՝ մէջն է՝ օրինակ հանդիսանալով ժամանակակից և ապագայ բուսաբաններու՝:

Դիտելի է որ՝ Թէ և Լիննէն իր «ԲՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ» երկին մէջ բուսաբանական գիտութեան գերագոյն նպատակը պարզած եղաւ, սակայն երբէք իր գաղափարները տեսակմանական (filogenetica), հիմունքի վրայ հաստատուած չէին, այլ ընդհակառակը՝ ինքը յայտնրու Տեսակներուն անփոփոխական վարդապետութեան հետևող եղած է և միայն կեանքի ընթացքին վերջերը՝ ծայրայեղ տեսութիւնները չափաւորած՝ և ընդունած է որ բոյսերու նորանոր Տեսակներ կրնան ձևանալ՝:

Լիննէի հաստատած յիշեալ երկու Դրութիւնները՝ առաջնորդեցին նախ Դասաւորութեան երկու իրարմէ տարբեր ուղղութիւններու: Առաջին ուղղութիւնը նպատեց Լիննէի հնարած Սեռական Դրութեանը կատարելագործութեանն որ է ըսել, Արտոնտաւ կան Դասաւորութեան Գիտական տեսակէտով Թէ և այս անարգաստար աշխատութիւն մ'եղած է, և սակայն մեծապէս օգտակար հանդիսացած, վասն զի այս դրութեան աշխատասիրութեան համար Թափուած ջանքերը առաջնորդեցին Բոսային տիրույթ տարեան մասին աւելի ընդարձակ հետաւորութիւններու:

Յիշեալ ուղղութեան իբրև ներկայացուցիչներ՝ յիշենք զխաւորները.

Կարլոս Լուզովիկոս Վիլենով	(1765-1812)	Charles Lodovico Willdenow
Ժ. Ա. Մուրրի	(1740-1791)	J. A. Murry
Քրիսթիան Բէքսուն	(1755-1837)	Cristian Persoon
Յովհ. Յակոբոս Ռեոմէր	(1763-1819)	Jean Jacques Roemer
Յովս. Օգոստոս Շուլթ	(1773-1831)	Joseph Augus. Schultes.

Երկրորդ ուղղութեան աշխատասիրութիւնները շատ աւելի արգասաւոր եղան, վասն զի Բնական Դրութեան կազմակերպումն նպատեցին: Նա և բոյսերու սեռաւ մազեական կազմութեան (struttura anatomica) ծանօթութիւններու յառաջդիմութիւնները, բաղդատական ձևախօսութեան (morfologia comparata) կատարելագործումը՝ ժամանակի ընթացքով կարելի ըրին միշտ դեռ աւելի խորին տեսութիւն մը գոյացնել յոյսերու փոխարդա՞ն ազգակցութեանց ստեղծութիւններուն մասին, այնպէս որ Դասաւորութեան երրորդ շրջանին աշխատասիրութիւնները (որուն մասին ստորև պիտի խօսինք) ՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ (sistemica filogenetica) պարգեւով՝ առանց այլևայլի կրցան նախորդ աշխատութիւնները իրարու կապակցել:

Եւ սակայն Լիննէան գաղափարով այս դրութիւնները՝ իսկապէս Տեսակման կան դրութիւններ չէին, վասն զի անոնք միշտ այնպիսի բուսաբաններէ առաջ կուգային՝ որոնք տակաւին Տեսակի անփոփոխելիութեան դրութեան կուսակիցներ էին. մինչդեռ «բնական դրութեան լայնումը», «տեսակմանական դրութեան ցաղափարին համեմատ» կը կանխէ ենթադրել տեսակին փոփոխականութիւնը (la variabilità della specie): Հե-

1. Լիննէի դասաւորական և անունակազական կարեւորագոյն երկերն են. *Genera plantarum eorumque characteres* եւայլ, տպուած 1737ին և *Species plantarum*, 1753ին:

Լիննէի գրութիւններուն կատարեալ Բաւարկութիւն մը կը գտնուի ի Junek W., *Bibliographia Linnaeana*, Berlin, 1902 և Junek W., o. v. *Linne und seine Bedeutung für die Bibliographie*, Berlin, 1907.

Լիննէի մասին ճշիլ գրականութեան մը հրատարակուեցաւ 1907ին՝ իր ծննդեան 200 ամեակի առթիւ: Այն տարին սկսան նաև Իրաւաւոր Համալսարանին հրատարակուիլ իր անտիպ Թղթաբարները որոնք ընդարձակ տեղեկութիւններ կը բովանդակեն Լիննէի աշխատութեան ոճին և իր տեսութիւններուն վրայ. (*Bref och Skrifvelser af och till Carl von Linné*, Սթոկհոլմ. Aktiebolaget Ljus).

2. «Species tot sunt, quot diversas formas ab initio produxit Infinitum Ens» (*Class. plant.* 1738).

3. «Species tot numeramus, quot diversae formae in principio sunt creatae» (*Philos. bot.* 1751).
«Genericae has plantas miscuit natura, unde tot species congeneres, quot hodie existunt». (*Gen. plant.* 6 ediz. 1764).

տեւարար կրնանք երկրորդ շրջանին « բնական դրոսթիսները » անուանել (այսինքն Ձեզարթինյէ սկսեալ մինչև այդ շրջանին վերջնալը) կազմարանական կամ ՁեռնԱ-ԽՕՍԱԿԱՆ ԴՐՈՍԹԻՒՆՆԵՐ (sistemi morfologici), իբր հակադրութիւն՝ երրորդ շրջանին ստեղծուած « ՏԵՍԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴՐՈՍԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ » :

Ձեռնասական դրոսթիսներուց յառաջդիմութեան զաղափար տալու համար, կը ցուցակագրենք նախ Դիուներֆորի եւ ապա Լիննէի եւ իրեն յաջորդներուն Դասաստ-րութեանց հական բաժանումները եւ իրենց ներմուծած դասական բառերը :

1.

ԴՐՈՍԹԵՐՈՒ ԴՐՈՍԹԵԱՆ ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆԿԸ

Ա. ԴԱՍԱԲԱԺԻՆ. ԽՈՏԵՐ

Դրոսթիկներ պատկարներէս	Պարզեր	Միարիւրեր	Կանոնաւորներ	1. Զանգակաձևեր	
				2. Զաղարձներ	
	Բազմարբերքեր	Անկանոնաւոր-ներ	3. Կենթիթձևեր		
			4. Շրթնաձևեր		
	Բարդեաներ	Կանոնաւորներ	5. Խաչաձևեր		
			6. Վարդաձևեր		
	Դրոսթիկներ անպատկարեր.			Անկանոնաւոր-ներ	7. Հովանոցասերեր
					8. Հասցորմաններ
					9. Շաշաններ
					10. Թիթեռնաձևեր
11. Տարաձևեր					
12. Ծաղկուտեաններ					
13. Կիսածաղկուտեաններ					
				14. Հատազայթեաններ	
				15. Առէշաւորներ	
				16. Անծաղկներ	
				17. Անծաղիկ եւ անպտուղեաններ	

Բ. ԴԱՍԱԲԱԺԻՆ. ԾԱՌԵՐ

Դրոսթիսներ	Սկսականներ	Մէկ պտակաթերթ Բազմաթիւ պտակաթերթեր	18. Անպտակաթերթեր	
			19. Խրացաններ	
	Պատկարորտաներ		20. Միաթերթեր	
			21. Վարդաձևեր	
		22. Թիթեռնաձևեր		

1. Joseph Piton de Tournefort մեծ է Ֆրանսայի Էթն ցաղաւը 1656ին, ե վաթիւնամբ 1708ին. Դիու-նըֆոր՝ եկեղեցական ուսումնոյց հրաժարելով ինքզինքը բուսաբանութեան եւ բժշկութեան կը նուիրէ: Մոֆէլէէ կը հաստատուի իր ուսումները կառարկելագործելու Նպասակով, առ Հներիկոս Դէ հաստատուած բուսաբանական պարէլի հմայքը սրբին մէջ հասնել կը բարբոյժ եւ մեծ հաշակ կ'ունենայ, ինքնաբերաբար ձեռք ծաղկոյ տունկերը բուսաբանութեամբ (herboriser), հետեւաբար Տօֆինէի Ազգեանները, Սպանիան եւ Բորդուգալը ճամբորդելով՝ կը հա-ւաքէ լառ տեսակ բոյսեր ու կը ցամաքեցնէ եւ կ'ուսումնասիրէ: Յետոյ կը ճամբորդէ Յունական Արշիպելագոսի կղզիները, Կ. Պոլսը, Հայաստանի մէջ մասը, Վրաստանը եւ Պաղեստինը՝ միշտ անգաղարկան եւ բուսաբանա-կան պրպտումներ ընելով՝ Լուզովիտա ԺՊ-ի յանձնարարութեամբ եւ ծախքովը, 1683ին կ'անուանուի Բարիզու Թագաւորական պարտէզին Ուսուցչականը՝ որուն բուսաբանը կը հարստացնէ իր հաւաքած տունկերուն ցամա-քամներովը (essicata):

1694ին հրատարակելով *Eléments de Botanique ou Méthode pour connaître les Plantes* երկը, մեծ անուն կը հանէ՝ որ յետոյ 1700ին կրկին տպագրելով *Institutiones Rei Herbariae* անուան տակ (լատիներէն 5 հատոր, քառածաւ եւ պատկերազարդ), ճամբար դնու տունկ կը հաշակուի, վստի զի իր այս գործին մէջ կը գտնուի ապուած իր Դասաւորական Դրոսթիսները՝ որ ժամանակին մեծ արժեքաւոր ունեցան նոր զարթոյց զիտական աշխարհի մէջ եւ Բէ մինչև Լիննէի օրերը զբնթէ բոլոր բուսաբաններէ կը գործածուէր:

Դուռնըփորեան այս յօրինումը (méthode) թէև ըստ երևոյթի պարզ և գործնական է, սակայն այնքան պակասաւոր՝ որ նոյն իսկ հեղինակին ողջութեան ատեն զանազան բուսաբաններէ իստիւ քննադատուած է, զիսաւորապէս J. Rayէ և Mayroleէ:

Եւ յիշատի անճաշ է ընդհանուր բոյսերը երկու մեծ դասարածիներու ճեղքելը, ԽՈՏԵՐ և ԵԱՌԵՐ անուններու տակ: Պատարակելի էր նաև տունկերու ծաղկապսակի վրայ հիմնուելով բուսադասակարգեր (taxonomie) ձևացնելը:

Իսկ հաստատած սերերու ճշգրտութիւնը՝ որ ցարդ գործածական է, հեղինակին փառքը կը մեծցնէ:

Ահա Դուռնըփորի Դրութեան ֆրանսերէն բուսաբանական նորահնար բառերը:

1.

TABLEAU DU SYSTÈME DE TOURNEFORT

I. DIVISION. LES HERBES

Fleurs pétalées	Simples	Monopétales	Régulières	1. Campaniformes
			Irrégulières	2. Infundibuliformes
		Polypétales	Régulières	3. Personnées
			Irrégulières	4. Labiées
Fleurs apétales	Composées			5. Cruciformes
				6. Rosacées
				7. Ombellifères
				8. Caryophyllées
				9. Liliacées
				10. Papilionacées
				11. Anomales
				12. Flosculeuses
				13. Demi-flosculeuses
				14. Radiées
				15. A étamines
				16. Sans fleurs
				17. Sans fleurs ni fruits

II. DIVISION. LES ARBRES

Fleurs	Apétales	Pétalées	Un seul pétale	18. Apétales
				19. Amentacées
				20. Monopétales
				21. Rosacées
(շարունակելի)			Plusieurs pétales .	22. Papilionacées

Հ. ՆԵՐՍԻՍ Տ.

